

‘Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands’

J.M. van der Horst & M.J. van der Wal

bron

J.M. van der Horst & M.J. van der Wal, ‘Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands.’ In: *TNTL* 95 (1979), p. 6-37.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/hors009nega01_01/colofon.htm

© 2002 dbnl/J.M. van der Horst & M.J. van der Wal

Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands

Inleiding

De geschiedenis van de ontkenning *en ... niet* is in grote lijnen bekend ¹⁾. *Niet*, van oorsprong een onbep. vnw., ging de oudere ontkenning *en* (*ne*, *n*) versterken. In het mnl. komt het enkele *en* als zelfstandige ontkenning nog veel voor, maar met allerlei syntactische beperkingen ²⁾. De dubbele ontkenning ³⁾ *en ... niet* is dan algemeen: *en ... niet* in de hoofdzin en *niet ... en* in zinnen met achter-Vf ⁴⁾. *En* is echter - in de tweeledige ontkenning en ook als enkele ontkenning - langzamerhand verdwenen en *niet* heeft de meeste functies overgenomen. In gesproken taal heeft de combinatie *en ... niet / niet (...)* *en* zich langer gehandhaafd dan in geschreven taal. In het geschreven nederlands van de 17de eeuw neemt het gebruik van *en*, ook in combinatie met andere ontkennende woorden, sterk af. Eind

- 1) Zie Stoett 1923, 154-167; Van den Berg 1971, 34-42; Weijnen 1971, 135.
- 2) Zie i.h.b. Stoett 1923, 154-160.
- 3) De term dubbele ontkenning is overigens niet zo gelukkig: het gaat hier niet om twee elkaar versterkende ontkenningen (zoals het type *nooit niet*), maar om één ontkenning die uit twee delen bestaat. Vennemann's term *embracing negation* (Vennemann 1974, 366) is veel beter, maar niet geheel bruikbaar voor het mnl.: in de bijzin is immers geen sprake van 'embracing'; *tweeledige ontkenning* zou wellicht een passender benaming zijn.
- 4) *Niet (...)* *en* komt dus voor in bijzinnen als:

*ende daer was een water tusschen sijns broeders hof ende
der capellen so datmen
sonder scip niet over en machte comen*

Marial. I, p. 150:
2/4

*die eerste redene is dat
die heilighe verborghene scat,
ende die sonderlinghe zalicheit
die ons daer bi was ghereit,
den duvel niet en soude sijn cont*

Lsp. p. 61:53/7

Niet (...) *en* treffen we echter ook aan in:

*een twint hi doe niet en seide,
al waest dat hem sere deert*

Vergi 1067/8

De woordvolgorde in dit laatste citaat is overigens merkwaardig en is misschien toe te schrijven aan de poëzievorm.

19de eeuw is het uit gesproken nederlands verdwenen, uitgezonderd in enkele dialecten ⁵⁾.

De beschrijving van dit proces laat nog veel te wensen over, veel is nog onduidelijk. Dat heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen, dat men aan een verklaring nauwelijks is toegekomen. Beide, beschrijving en verklaring, hopen wij hier een stuk verder te kunnen brengen. Het gaat ons in dit artikel niet om een zo volledig mogelijke beschrijving van negatieverschijnselen in het mnl. en nnl. We richten ons op twee zaken. Allereerst willen we onderzoeken hoe de ontwikkeling van *en ... niet / niet (...)* *en* naar *niet* verliep. Andere ontkennende woorden als *nie*, *niemand*, *niewer*, *geen* - en ook de verdere lotgevallen van het enkele *en* - blijven buiten beschouwing. Wij volgen de ontwikkeling, aan de hand van een representatieve groep teksten (zie BIJLAGE), vanaf het vroege mnl. tot diep in de 17de eeuw. Vervolgens proberen we het hele proces van de enkele ontkenning *en* - via de tussenfase van de tweeledige ontkenning - naar de enkele ontkenning *niet* in verband te brengen met parallelle veranderingen in enige verwante talen, en met algemener veranderingen van veel IE.-talen.

Beschrijving het Middelnederlands

Negatieve zinnen in het mnl. hebben meestal een tweeledige ontkenning. Het enkele *niet* komt echter ook al voor, maar is schaars. Als het wordt aangetroffen, dan is dat steeds in bepaalde syntactische omgevingen:

1. in zinnen met het Vf op de eerste plaats

5) We moeten voor het nnl. onderscheid maken tussen gesproken en geschreven taal. (In de 16de en 17de eeuw wordt de afstand tussen gesproken en geschreven taal snel groter, wat o.a. te zien is aan het verdwijnen van clisisvormen en van dialectische kenmerken uit de geschreven taal). In de gesproken taal heeft *en* zich langer gehandhaafd. MNW II, 633 vermeldt (in 1889) dat *en* alleen nog voortleeft in de spreektaal en geeft als voorbeelden: *dat ik het niet en doe; dat hij het niet en weet*. *En* is in enkele dialecten tot in de twintigste eeuw blijven bestaan. Zie Koelmans 1967, 12-18 en C.B. van Haeringen, bladvulling *Ntg.* 41 (1948), 250.

2. in zinnen met het Vf op de tweede plaats, voorafgegaan door een ander zinsdeel dan het onderwerp (inversie) ⁶⁾.
3. in zinnen met het Vf meer naar achteren (bijzinnen)
4. in zinnen zonder Vf (ellips, samentrekking)
5. in zinnen waarin het bereik van de ontkenning niet het Vf is (c.q. de zin of de propositie), maar een of ander zinsdeel, een woord of woordgroep).

De volgende voorbeelden kunnen dit verduidelijken:

1. Zinnen met Vf op de eerste plaats.

a) afhankelijke zinnen

<i>waerdi mijn gheselle niet, ten bleve te nacht niet onghewroken dit en ware u niet ghesciet,</i>	K & E. 1000/1
<i>waerdi van dorpers aerde niet! ende mi waer leet hadde ict niet ghedaen doe ict niet, so moetic riesen lieghe ic niet, soe seg ic waer</i>	Beatr. 351/2 Marial. I, p. 120: 9/10 Ferg. 4277 v. Hild. p. 95: 36

b) zinnen metaal + Vf ⁷⁾

<i>al coomt hi niet claghen nu ic soude te hove sijn ghegaen al haddet ghi mi niet gheraden</i>	Rein. 194 Rein. 554/5
---	------------------------------

- 6) Wellicht ten overvloede wijzen wij erop, dat wij hier onder inversie verstaan: de volgorde waarbij S ná Vf staat en waarbij een ander zinsdeel dan S vóór Vf staat. Anders dan in veel literatuur begrijpen wij onder inversie *niet* de volgorde Vf-S waarbij Vf de eerste plaats inneemt, bv. in ja/nee-vragen, conditionele bijzinnen, enz. Ons argument hiervoor is dat de volgordes X-Vf-S en Vf-S zowel historisch als semantisch en functioneel zeer verschillen.
- 7) De gevallen *al + Vf* rekenen wij onder categorie 1 en niet onder 2. Met Van Es menen wij dat *al* nl. als verzwarend bijwoord voorop aan de hypothetische zin met Vf op de eerste plaats, werd toegevoegd (Van Es 1949). Vergelijk het Waleweincitaat:

waric yewer in een plein, sprac die rudder Walewein, al waren si honderf om mi ghestaen ende si mi alle wilden slaen ic sette mi jeghen hem te were (zie ook: De Vooy 1963, 390).

c) ja-nee vragen

<i>suldier niet toe helpen?</i>	Mar. 470
<i>weet ghi niet dat ic bin een vriendinne der sondigher menschen?</i>	Marial. II, p. 5: 17/8
<i>soude dese moeder den drien kinderen ghebede niet verhoren, ende na hare machte te hulpe comen?</i>	Marial. II, p. 18: 7/8
<i>is sie nyet schoen ghenoech ende eersam?</i>	Twee Nov. p. 140: 25

d) imperatieven

<i>maect van uwen lieve niet u leet</i>	Vergi 4
<i>ende latet al vp hem niet staen</i>	Tweede Rose p. 125: 79
<i>Heer, doernagel mijn vleische an desen cruus,</i>	
<i>ende nem mi niet voor dijn oordel</i>	v.D V, 244/6
<i>si seide: 'Maria, die Gode soghede,</i>	
<i>fonteyne boven alle wiven,</i>	
<i>laet mi inder noet niet bliven!</i>	Beatr. 492/4

e) wenszinnen

<i>waerre 'mer' niet soe wel bekend</i>	v. Hild. p. 88: 96
---	--------------------

2. Zinnen met het Vf op de tweede plaats, voorafgegaan door een ander zinsdeel dan het onderwerp (inversie).

<i>dire sen an leyt eest wijf eest man</i>	
<i>hi es sot daer es niet vroetheit an</i>	LoH. 21/2
<i>dan dorvedi manslachtech werden niet</i>	F & Bl. 597
<i>over hem willic niet claghen</i>	Roel. 525
<i>indie zee wilden wi niet letten</i>	Ferg. 4912
<i>mer sinen ghecken dommen waen</i>	
<i>woude hi daer om niet laten aff</i>	Potter p. 170: 192/3
<i>daer sonder mach ic niet genesen</i>	Tweede Rose p. 110: 112
<i>'vrient', sprac die here, 'op mijn trouwe!</i>	
<i>mine herberge ontseggic u niet'</i>	Ferg. 838/9
<i>want sonder v magic niet leuen</i>	Tweede Rose p. 107: 47

3. Bijzinnen (d.i. zinnen met een woordvolgorde die min of meer overeenkomt met de modern nederlandse bijzin met achter-Vf).

<i>dat ghi u selven niet verdervet</i>	Rein. 667
<i>dat hi tloopen niet conste ghedoghen</i>	Rein. 755
<i>dat hem tcoude niet machte deeren</i>	Brand. 605
<i>om datsi niet wilden afstaen</i>	
<i>no rechte boete ontfaen</i>	Brand. 683/4
<i>hi was die niet conste keren</i>	
<i>no vlien daer hijs hadde noet</i>	Lanc. & 210/1
<i>here, op dat u vernoit niet</i>	Vergi 469
<i>nu hoert na mi, ic sal beghinnen</i>	
<i>ene avonture tellen van minnen,</i>	
<i>die den dorperen no den doren</i>	
<i>niet bestaet, dat sise horen</i>	F & Bl. 1/4
<i>alse volcomen was die termt</i>	
<i>(...) ende men hem Blancefloer niet sende</i>	F & Bl. 533 en 536
<i>ende oec so minnic elre nu,</i>	
<i>dat ic niet wille laten dor u</i>	Tor. 974/5
<i>ofte u die vrouwe niet wilt minnen</i>	
<i>moetdise emmer met crachte winnen?</i>	Ferg. 4683/4
<i>op datmen der eren niet misdoe</i>	Potter p. 181: 32
<i>want soudi quelen ende leven onsacht</i>	
<i>om enen die uwer niet acht</i>	Potter p. 173: 293/4
<i>ende alle hue openbare saken</i>	
<i>die niet behoeuen te sine bedect</i>	Tweede Rose p. 124: 60/1

4. Zinnen waarin het Vf ontbreekt, óf door weglating (b.v. bij antwoord op een vraag) óf door samentrekking. In het laatste geval heeft het gezegde in het eerste lid een negatieve betekenis.

<i>vant hise in plaetsen vant hise int spel?</i>	
<i>neen hi niet die maecht pensde al el</i>	LoH. 167/8
<i>Olivier sprac: 'Roelant,</i>	
<i>woudi blasen den Olifant,</i>	
<i>dat soudic geerne sien,</i>	
<i>mocht ic u bringhen in dien.'</i>	
<i>'trouwen', seiti, 'neen ghi niet!'</i>	Roel. 105/9

opdat ghise oec wilt buten sluten ende niet voertsetten Twee Nov. p. 76: 29
die heilighe echte hebbet ghi altoes versmaet, ende niet Twee Nov. p. 64: 23/4
willen horen der goeder luden raet een wijf te nemen

5. Zinnen waarin het bereik van de ontkenning niet het Vf (de zin of de propositie) is, maar een of ander zinsdeel, een woord of een woordgroep.

<i>ic ontsie u niet een haer</i>	Lanc. & 614
<i>niet van uerdriete des iegenwordichs tijts noch van ureesen</i>	B. v. N. 484/7
<i>des toecomens vernoys, maer allene van heileger minnen</i>	
<i>die zee was diep ende niet te wijt</i>	Potter p. 174: 21
<i>een ridder mi u secghen hiet</i>	
<i>niet verre henen inden woude,</i>	
<i>dat u u lief bescudden soude</i>	Ferg. 4580/2
<i>doen si te gadere quamen</i>	
<i>ende elc anderen vernamen,</i>	
<i>elc daer anderen bat,</i>	
<i>niet te sceden optie stat</i>	Roel. 301/4

Enkele opmerkingen en een voorlopige konklusie

In de gevallen 1, 2 en 3 komt naast de mogelijke enkele negatie *niet* veel vaker de combinatie *en ... niet* (in 1 en 2), *niet (...) en* (in 3) voor. De categorieën 4 en 5 wijken van de andere af, doordat hier alleen de enkele ontkenning *niet* voorkomt. De tweeledige ontkenning treedt niet op in groep 4 (zonder Vf) en niet in 5 (het Vf wordt niet ontkend). Wanneer *en ... niet / niet (...) en* voorkomt in een zin, is er dus blijkbaar steeds sprake van ontkenning van het Vf. De aangetroffen gevallen van categorie 4 en 5 zijn overigens schaarser dan men zou verwachten⁸⁾. We merken nog op - dit even terzijde -

8) Wij zien hiervoor twee verklaringen: ofwel er was inderdaad weinig woordgroepsnegatie of ook bij woordgroepsnegatie stond aanvankelijk *ne* bij het Vf. De eerste achten wij onwaarschijnlijk, maar niet onmogelijk; de tweede is strijdig met onze conclusie. Vgl. Hirt 1937, 73: 'Aus dem Umstand, dass die Negation am Satzanfang oder vor dem Verb teht - zum Teil ist das dasselbe, da das enklitische Verb nach der zweiten Stelle des Satzes strebt - ergibt sich eine auffallende Eigentümlichkeit: manche Verben haben die Negation bei sich, obgleich sie nicht selbst verneint sind, sondern die dazugehörige Ergänzung, sei es ein Infinitiv oder ein Nebensatz'.

dat in categorie 5 *niet* vrijwel steeds voor het ontkende element staat. De weinige uitzonderingen hierop komen voor in rijmpositie ⁹⁾.

We hebben gesignaleerd in welke posities het enkele *niet* in het mnl. kan voorkomen. (Wellicht ten overvloede: *niet* = niets is buiten beschouwing gebleven). In zinnen met het Vf op de eerste plaats, in zinnen met inversie en in bijzinnen kan het enkele *niet* in het mnl. optreden. In die posities kan m.a.w. de tweeledige ontkenning ontbreken. In hoofdzinnen met de volgorde Subj.-Vf is steeds de dubbele ontkenning aanwezig ¹⁰⁾. De posities waarin *niet* de enige mogelijkheid is (4 en 5) blijven in het vervolg buiten beschouwing, aangezien ze voor de periode van het mnl. niet van belang zijn voor de ontwikkeling van *en ... niet* naar *niet*.

9) Gebruikelijk is dus de volgorde *niet* + het ontkende element zoals in:

<i>dat en laet dor niemen niet,</i>	
<i>ghi en segt waer ende niet el,</i>	
<i>hoe die aventure ghevel</i>	K & E. 1210/2
<i>sijn gheselschap was niet groot</i>	Roel. 636

We treffen echter ook, in rijmpositie, aan:

<i>nu eest al valse ende el niet</i>	Tor. 2409
<i>rechte mate ende anders niet</i>	v. Hild. p. 89: 125
<i>men plach willen, alst noch zoude,</i>	
<i>daer men gheslachte woude</i>	
<i>bescriven, datmen dan</i>	
<i>tgheslachte vertrac vanden man,</i>	
<i>ende vander vrouwen niet.</i>	Lsp. p. 22: 61/5

Een uitzondering vormt misschien het volgende voorbeeld:

<i>el niet dan wijfs wonen int lant</i>	Nat. Bl. I: 178
---	-----------------

Opmerking: in enkele citaten zou *niet* ook de betekenis ‘niets’ kunnen hebben.

10) We troffen slechts een paar uitzonderingen aan, die we hier geven:

<i>sijn sin ende sine gedachte</i>	
<i>wisten niet waer dat hi soude</i>	Lanc. & 154/5
<i>tsymminkel can niet stille staen</i>	Nat. Bl., B. p. 127: 46
<i>dese geliken niet den gone</i>	
<i>die valscher minnen sijn gewone</i>	Tweede Rose p. 113: 57/8

Problemen bij de beschrijving

Bij de beschrijving moeten we een onderscheid naar verschillende zinstypen maken. Het bij de syntactische beschrijving van het modern nederlands vaak gehanteerde onderscheid hoofdzin - bijzin, formeel gekenmerkt door de plaats van het Vf, is voor het mnl. minder goed bruikbaar. Met dat formele kenmerk kan men weinig beginnen in gevallen als de volgende:

die ridder hevet groten toren

want hi sine macht al heft verloren

Ferg. 2425/6

het was een priester die plach altoes na sijn

ghetiden te lesen Salve regina

Marial. I, p. 278: 1/2

Van de (bij)zinnen die beginnen met *want* en *die* is o.i. niet zonder meer duidelijk of ze als ondergeschikt of nevensgeschikt opgevat dienen te worden. De mogelijkheden van woordvolgorde en zinsverbinding waren blijkbaar in het mnl. in sommige opzichten ruimer of anders dan in het modern nederlands. Van de in het mnl. mogelijke woordvolgordes zijn er verdwenen (wat niet wil zeggen dat er alleen maar mogelijkheden verdwenen zijn!). De in gebruik gebleven woordvolgordes kregen duidelijker omliggende gebruiksmogelijkheden. Anders gezegd: functie en structuur gingen dwingend de woordvolgorde bepalen. De geringere vrijheid in woordvolgorde houdt dus in dat er minder mogelijkheden zijn én dat de keus daaruit minder vrij is. Zo krijgt de afhankelijke zin zijn eigen woordvolgorde met de ondoordringbare werkwoordsgroep achteraan; in zinnen die beginnen met een ander zinsdeel dan het onderwerp of het Vf, is inversie voortaan verplicht. Er is overigens nog veel te weinig bekend over dit proces in het nederlands. Het was zeker al in de 13de eeuw gaande; de 17de-eeuwse situatie komt in grote lijnen overeen met het huidige nederlands ¹¹⁾.

De begrippen hoofdzin en bijzin, onderschikking en nevenschikking, kunnen, voorzover ze geënt zijn op de huidige woordvolgorde-situatie, dus niet zonder meer gebruikt worden voor het mnl. Wanneer

11) Zie hierover o.a. de discussie gevoerd door Damsteegt (Damsteegt 1973) en Koelmans (Koelmans 1975).

deze termen in het vervolg van het artikel toch gehanteerd worden, wordt dit gedaan om een korte aanduiding te hebben voor ‘een volgorde waarmee in moderner nederlands de hoofdzin of bijzin correspondeert’.

Een ander probleem voor de beschrijving vormen ambiguë zinnen. Het is soms moeilijk uit te maken of er sprake is van ontkenning van het Vf of van een ander element.

We vermelden tenslotte nog dat we in zinnen als:

*waer ic metter helpt ghevaen
men liete mi niet ontgaen*

K & E 561/2

waar het enkele *niet* in de hoofdzin lijkt voor te komen, steeds *men* als een enclitische vorm (*men* = *men en*) hebben opgevat. Dit geldt ook voor andere gevallen waarin aan enclisis gedacht kan worden.

Het 16de- en 17de-eeuws

In het 16de-eeuws is de tweeledige ontkenning veel frequenter dan het enkele *niet*.

Het enkele *niet* is te vinden in:

zinnen met Vf voorop (1)

zinnen met inversie (2)

én nu ook in hoofdzinnen met de volgorde Subj. - Vf,
maar niet meer in de bijzin (3).

Positie 4 en 5 blijven - zoals eerder gezegd - buiten beschouwing.

De frequentie van *niet* is niet gelijk voor die verschillende posities en is ook verschillend in de diverse geschriften¹²⁾. Bij Vf voorop treffen we, in de loop van de 16de eeuw, steeds vaker uitsluitend het enkele *niet* aan¹³⁾. In de zinnen met inversie en in hoofdzinnen met

- 12) Dat is overigens ook in het mnl. het geval: in de Servaes vinden we bv. het enkele *niet* uitsluitend als ontkenning van een woord of woordgroep; in de Torec staat het steeds in de bijzin.
- 13) We hebben voor de onderzochte teksten percentages vastgesteld die zeker niet absoluut genomen moeten worden; men moet ze slechts als een globale aanduiding beschouwen. Uitzonderlijkheden zijn vaak aan toevallige omstandigheden te wijten (zie noot 16).

	<i>Uilensp.</i>	<i>Sp. Bru.</i>	<i>Sp. Leid.</i>	<i>v. d. Noot</i>
		1562	1564	1568
▼	83% enkel.	100%	100%	-
		enkel.	enkel.	
	<i>Br. Corn. 1569</i>	<i>Houw.</i>	<i>Coornh.</i>	<i>Stevin</i>
		1583	1586	1590
▼	33 1/3% enkel.	80% enkel.	-	100%
				enkel.
	<i>v. Hout ± 1600</i>			
▼	100% enkel.			

volgorde Subj. - Vf komt nog meestal of zelfs uitsluitend de tweeledige ontkenning voor ¹⁴⁾, een enkele opvallende uitzondering (Spel Leid. 1564) daargelaten.

Het springt in het oog dat het enkele *niet* in deze periode in het geheel niet of vrijwel niet in de bijzin voorkomt: dat in tegenstelling tot het mnl. van de 13de en 14de eeuw ¹⁵⁾. Trouwens ook al in de 15de eeuw komt het enkele *niet* sporadisch in de bijzin voor. We zullen in het vervolg van het artikel een verklaring voor deze merkwaardige verandering trachten te geven.

In de hoofdzin wint het enkele *niet* in de 17de eeuw veel terrein: was in de 16de eeuw de ontkenning in de hoofdzin meestal de tweeledige (zie noot 14), men vindt begin 17de eeuw bij Breero en Biestkens heel vaak enkel *-niet* in die positie ¹⁶⁾. Dat lijkt ons een duidelijk keerpunt. In de positie Vf op de eerste plaats treffen we vrijwel steeds, zoals ook al eind 16de eeuw, het enkele *niet* aan en bij inversie komt

14)	<i>Uilensp.</i>	<i>Sp. Bru.</i>	<i>Sp. Leid.</i>	<i>v. d. Noot</i>
		1562	1564	1568
	iv	100% tweel.	100%	100%
		tweel.	tweel.	tweel.
	h	100% tweel.	100%	100%
		tweel.	tweel.	tweel.
	<i>Br. Corn. 1569</i>	<i>Houw.</i>	<i>Coorn.</i>	<i>Stevin</i>
		1583	1586	1590
	iv	100% tweel.	100%	100%
		tweel.	tweel.	tweel.
	h	100% tweel.	92%	100%
		tweel.	tweel.	tweel.
	<i>v. Hout ± 1600</i>			
	iv	86% tweel.		
	h	95% tweel.		
15)	<i>Uilensp.</i>	<i>Sp. Bru.</i>	<i>Sp. Leid.</i>	<i>v. d. Noot</i>
		1562	1564	1568
	z b	100% tweel.	100%	100%
		tweel.	50% tweel.	tweel.
	<i>Br. Corn. 1569</i>	<i>Houw.</i>	<i>Coornh.</i>	<i>Stevin</i>
		1583	1586	1590
	z b	100% tweel.	100%	100%
		tweel.	90% tweel.	tweel.
	<i>v. Hout ± 1600</i>			
	z b	100% tweel.		

16) Bij Van Mander 1604 zelfs 100%, maar dat percentage bestaat in ons materiaal slechts uit één voorbeeld.

het veel vaker voor dan voorheen ¹⁷⁾. Rond 1640-1650 vinden we geschriften met bijna uitsluitend ¹⁸⁾ het enkele *niet* in de hoofdzin, bij Vf op de eerste plaats en bij inversie. Dat is bijvoorbeeld het geval in Tegnagel's *Het leven van Konstance* (1643).

In de eerste helft van de 17de eeuw gaat het enkele *niet* de tweeledige ontkenning ook in de bijzin weer verdringen ¹⁹⁾, zodat het enkele *niet* het op alle fronten wint van de tweeledige ontkenning. In de bijzin heeft de tweeledige ontkenning zich nog het langst kunnen handhaven: de enige tweeledige ontkenning in Vondel's *Aenleidinghe* ... (1650) staat in de bijzin ²⁰⁾; waar we in Bontekoe's *Journal* (1646) een tweeledige ontkenning aantreffen, is dat ook meestal in de bijzin.

Rond 1650 lijkt de negatiezaak dus in het voordeel van het enkele *niet* beslist: a) het kan in alle posities van de tweeledige ontkenning voorkomen; b) er zijn auteurs die uitsluitend het enkele *niet* gebruiken. In die tijd komen we ook een uitspraak van Leupenius tegen, waarin hij het gebruik van de tweeledige ontkenning afkeurt:

17) Vergelijk noot 13 en 14 met de volgende gegevens:

	<i>v. Ma. 1604</i>	<i>Breero ± 1615</i>	<i>Biestkens 1619</i>
Vf	0% enkel	100% enkel	100% enkel
1			
inv	50% enkel	20% enkel	50% enkel
hz	100% enkel	85% enkel	86% enkel

Bij v. Ma. 1604 komt slechts één zin met Vf 1 voor, een zin die de tweeledige ontkenning heeft. Er is ook slechts één voorbeeld van een negatieve hoofdzin.

18) Bij Tegnagel vinden we slechts één voorbeeld van een tweeledige ontkenning:

O droevige wacht, ten waer niet onnatuurlijk geweest dat de dood u wederom verstooten had, gelijk gy dien slaep verstiet! Teng. p. 402: 30/2

Het valt op dat *het* nogal eens het onderwerp is, wanneer de tweeledige ontkenning in de hoofdzin voorkomt.

19)	<i>v. Ma. 1604</i>	<i>Breero ± 1615</i>	<i>Biestkens 1619</i>	<i>Tegnagel 1643</i>
z b	28% enkel	54% enkel	70% enkel	100% enkel

20) 'Hierom moeten wy deze tongen matigen, en mengen, en met kennisse besnoeien, oock niet al te Latijnachtigh, nochte te naeu gezet en nieuwelijck Duitsch spreken, maer zulcks dat de tong haer eigenschap *niet en* verlieze, waarvan de hervormers onzer spraecke niet geheel vry zijn' (Weijnen z.j., p. 236: 32/6).

Daar het een groot misbruik is dat *en* somtyds genoomen wordt voor een ontkenninge/gestelt synde by *geen* of *niet*: soo wordt gemeenlyk gestid/*gy en sullt niet dooden, gy en sullt niet steelen, gy en sullt geen overspel doen*: doch dat is teegen de aard der ontkenningen: want daar twee ontkenningen by een komen/doen sy soo veel als eene bevestiginge: nu *geen* en *niet* syn ook ontkenningen/daarom kann *en*, als een ontkenninge/daar by *geen* plaatse hebben. Tis ook overtollig/want het kann veel korter en soeter naagelaaten worden. Wat ongemakk geeft het te seggen/*gy sullt niet dooden, gy sullt geen overspel doen, gy sullt niet steelen?*.

Leupenius, *Aanmerkingen op de neederduitsche taale* 1653 p. 51 Trivium-uitgave.

Het verwerpen van de tweeledige ontkenning in praktijk en leer (grammatika) betekent overigens niet dat zij ± 1650 vrijwel is verdwenen. Bij verscheidene auteurs komt de tweeledige ontkenning nog veelvuldig voor. We wijzen op Van Beverwyk 1651 (Koelmans 1972, 47-49), De Brune 1661 (Koelmans 1972, 61-64) en ook op de zuid-nederlandse schrijvers Poirters en Ogier ²¹⁾. De discussie over deze zaak is ook nog niet voorbij ²²⁾.

21) We geven een overzicht van de ontkenning bij Poirters en Ogier:

	<i>Poirters</i>	<i>Ogier</i>
Vf 1	82% enkel	80% enkel
inv	86% tweel.	50% tweel.
hz	86% tweel.	91% tweel.
bz	100% tweel.	100% tweel.

22) Zo vinden we in *De boekzaal der geleerde werelt* (1708) een brief van Verwer aan Van Hoogstraten (p. 541-2), waarin hij over het ontkennde *en* het volgende zegt: ‘Het loochenende *en* in prose is het doelwit van de gramschap en ongenade onzer cieraetschryveren; hoewel onschuldig: *want 't is waerlyk eene wesentlyke toebehoorte van onze tael*. Wylen de Prediker *Joannes Vollenhove*, was als voorzitter dezer straffe vierschaar; daer nocht Hooft nocht Vondel ooit lit van geweest en waren. ondertussen niets hing hier in van J. Vollenhove af. al 'tgeringe wat hy er in vermocht, was dat hy (als te voren aengeroert) vryheit had van te kiezen voor hem zelf’. Vollenhove had in zijn mengedicht ‘Aan de Nederduitsche schryvers’ (*Poëzy* Amsterdam 1686) opgemerkt:

Dus vint men *en* in geen gemene praat, Maar deftig werk, daar 't lam en ledig staat;
Als *hy en wou*, of *gy en zult niet doden*, Voegt *en* iet by 't ontkennde, of by 't
verboden? (p. 568).

Een probleem bij de beschrijving

De beschrijvingsproblemen die al eerder zijn aangesneden, gelden ook, maar sommige in mindere mate, voor de 16de en 17de eeuw. Ambigüiteit blijft moeilijk; de onderscheiding naar zinstypes wordt duidelijker. Bij de beschrijving van het 16de- en 17de-eeuws vormt de categorie ‘Vf op de eerste plaats’ soms een probleem. Aangezien *en* in deze tijd zowel de ontkenning als het voegwoord (*ende*) kan zijn, valt het soms niet uit te maken of we met een tweeledige ontkenning te maken hebben. Bijvoorbeeld in het geval:

En wil dat niet helpen zo is de kunst vals Biestkens 282

We vermoeden - dit terzijde - dat er een samenhang bestaat tussen het langzamerhand verdwijnen van *en* als negatie en het juist dan, althans in geschreven taal, ontstaan van *en* uit *ende*.

Konklusies en enkele vragen

In het mnl. kan het enkele *niet* slechts in bepaalde posities voorkomen, in het 16de- en 17de-eeuws langzamerhand in alle posities. De frequentie van het enkele *niet* neemt tevens toe: steeds vaker vervangt het de tweeledige ontkenning. Bij het signaleren en beschrijven van deze ontwikkeling stuiten we op een aantal vragen. Allereerst de vraag hoe de verschillen tussen de diverse geschriften in met name de 17de eeuw zijn te verklaren. Vervolgens de kardinale vraag *waarom* de tweeledige ontkenning wordt vervangen door een enkele. Tenslotte *waarom* in dit proces het enkele *niet* in de 15de en 16de eeuw niet in de bijzin voorkomt, terwijl dat daarvoor (en daarna) wel het geval is.

Variatie in het 17de-eeuws

De ontwikkeling van *en ... niet/niet (...)* en naar *niet* heeft zich niet overal in hetzelfde tempo voltrokken. Er lijkt een verschil te zijn tussen Noord- en Zuid-Nederland: vgl. Vondel en Tegnagel met Poirters en Ogier. De tweeledige ontkenning heeft zich ook na de

17de eeuw in het zuiden veel langer gehandhaafd²³⁾. Of misschien moet men dit zich anders voorstellen: het zou hier kunnen gaan om een tegenstelling tussen het zich ontwikkelende algemeen nederlands en de dialecten. Zelfs nu nog komt in zuidelijke (vooral Z-O-Vlaanderen) en misschien ook in noordelijke dialecten de tweeledige ontkenning voor²⁴⁾.

Met de tegenstelling algemeen nederlands - dialecten zijn niet alle verschillen te verklaren. Mogelijk speelt hier nog een andere faktor een rol: sociale en kulturele verschillen. Werd de tweeledige ontkenning soms aanvankelijk bewust binnen een schoolmeesters-traditie in stand gehouden²⁵⁾ en distantieerden de hogere, meer geletterde kringen zich eerder van dit gebruik, terwijl de lagere kringen nog (na 1650) in die traditie voortgingen? We zouden dan in die 'lagere' regionen De Brune (iemand uit de provincie) en Van Bever-

- 23) Dat blijkt uit geschriften, uit dialectisch onderzoek, maar ook uit een merkwaardig gedicht dat in 1840 verschijnt en dat als titel heeft: 'Beklag en verontweerdiging wegens het verbannen, uit de tael, van het expletivum EN, by ontkenningen' (door C. Duvillers in *Belgisch Museum voor de nederduitsche tael- en letterkunde*, 4e deel, Gent 1840, 1-6). Uit dit gedicht citeren we:

*Vergeefs dat ge menig exempel gaet halen, By andere volken, uit andere talen,
Vergeefs dat ge steunt op Virgiel en Homeer, Men kent nu geen' oude vooroordelen
meer: 'tProces is geweest En 't vonnis gelezen; En hebben de rechters, hoe kundig,
gemist 't Is nu toch te late: de zaak is beslist.* (p. 3).

- 24) Zie Koelmans 1967. Koelmans, die erop wijst dat nu nog in dialecten van 'Klein Brabant en Vlaams Brabant' de tweeledige ontkenning voorkomt, neemt aan dat dit ook voor noord-nederlandse dialecten geldt, al beschikt hij niet over recent materiaal.
- 25) Het voorkomen van nogal wat hyperkorrekties bracht ons op het idee dat dit het geval zou kunnen zijn. We bedoelen hyperkorrekties als de volgende:

niet eer en is men bekennde bloot
wat eenen goeden raet is
men en heeft ten noot
den wereltlycken voorspoet ende hoocheyt, en ontstelt
ende beroort niet alleene de grove ende onwetende,
maar verderft ooc veel wyse

Sp. Bru. p. 380: 4/6

v. d. Noot p. 238:
9/11

vyk (een niet-literator) willen plaatsens. Het is niet meer dan een, misschien gewaagde, veronderstelling: een uitgebreid onderzoek naar schoolboekjes en grammatika's zou een licht op deze zaak kunnen werpen. Het doornemen van enige grammatika's uit die tijd op dit punt leverde vooralsnog niet veel op ²⁶⁾.

Er zijn verschillen in tempo van ontwikkeling, waar dan ook door veroorzaakt, maar het gaat steeds om hetzelfde proces, dat overal langs dezelfde lijnen verloopt. We kunnen dat heel goed zien aan gegevens uit dialecten: V.F. Vanacker noemt in zijn beschrijving van het dialect van Aalst onder het hoofdje 'de enkele ontkenning zonder *en*' (Vanacker 1963, 216) juist de gevallen die wij hebben gekenmerkt met Vf op de eerste plaats en inversie ²⁷⁾. De bijzin wordt niet genoemd door Vanacker en dat sluit aan bij de situatie in de hedendaagse dialecten: Aalst ligt in het gebied waarvan Koelmans zegt dat het tot op vandaag de dubbele ontkenning in de bijzin heeft gehandhaafd.

- 26) We hadden de volgende grammatika's en een enkel woordenboek in handen:
Colloquia et dictionariolum septem linguarum, Antwerpen 1616.
 Chr. v. Heule, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*, Leiden 1625.
 S. Ampzing, *Nederlandsche Tael-bericht*, Haerlem 1628.
 Chr. v. Heule, *De Neder-duytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*, Leiden 1633.
 A.L. Kok, *Ontwerp der neder-duytsche letterkonst*, Amsterdam 1649.
 P. Leupenius, *Aanmerkingen op de neederduytsche taale*, Amsterdam 1653.
 C. van den Ende, *Le Gazophylace de la langue françoise et flamende. Schatkamer der nederduytsche en francoyse tale*, Rotterdam 1656.
 F. Hillenius, *Den Engelschen ende Ne'erduytschen Onderrichter*, Rotterdam 1664.
 J.A. Comenius, *Ianua linguarum*, Amsterdam 1662.
 Bartel Pielat, *L'anti-grammaire of d'oude spraek-konst verworpen*, Amsterdam 1673.
 Ph. de la Grue, *Grammaire flamande/Nederduytsche Spraak-konst*, Amsterdam 1744.
- 27) We maken dit op uit de voorbeelden en omschrijvingen die Vanacker geeft (Vanacker, 1963, 216-217). Ook onze kategorie 5 wordt door hem i.v.m. de enkele ontkenning *niet* genoemd. Vanacker merkt verder op dat in de hoofdzin met volgorde Subjekt - Vf slechts weinig zinnen zonder *en* voorkomen.

De ontwikkeling in andere talen

De ontwikkeling in het nederlands staat niet alleen. Het engels, het Duits en ook het Frans vertonen opmerkelijke parallellen. Hierop is terecht weer de aandacht gevestigd door Vennemann (Vennemann, 1974).

In het Oudengels wordt negatie meestal tot stand gebracht door middel van *ne*, dat vóór het Vf staat. Versterking van deze ontkenning komt voor, maar even vaak of vaker niet. In het vroegmiddelenengels wordt frequenter versterkt, veelal met *nought*, *nat*, *not* (uit *ne-awiht*) dat na het Vf staat, aanvankelijk met de betekenis ‘helemaal niet’, ‘in geen enkel opzicht’, ‘niets’. Gaandeweg verbleekte deze betekenis, om te worden tot ‘niet’. In de 14de eeuw is de tweeledige ontkenning *ne ... not* de meest gewone. In de 15de eeuw is het enkele *not* op weg om de tweeledige ontkenning te vervangen. Aan het einde van de 16de eeuw komt *ne* alleen nog voor in een paar versteende clisis-vormen, en heeft *not*, dat na het finiete werkwoord staat, de ontkenkende functie geheel overgenomen. Dit duurt tot in de 18de eeuw. Inmiddels doen zich dan, o.a. met het hulpwerkwoord *do* in negatieve zinnen, nieuwe danwel verdergaande ontwikkelingen voor, die voor ons doel buiten beschouwing kunnen blijven. (Closs Traugott, 1972, 94-95, 146-147; Strang, 1970, 151, 209-210, 281 en 312).

De geschiedenis van het Duits vertoont in grote lijnen een overeenkomstig beeld. Het ontkenkende *ni*, geplaatst direct vóór het verbogen werkwoord, etymologisch overeenkomende met het Engelse en Nederlandse *ne*, werd in het latere Oudhoogduits steeds vaker versterkt door *niwiht* (uit *niowiht*, uit *ni iowight*) dat dan na het werkwoord stond, met dezelfde betekenis als zijn Engelse en Nederlandse tegenhangers. In het Middelhoogduits, wanneer *niwiht* is geworden tot *niht* en *ni* tot *ne* (*n*, *en*), is de tweeledige ontkenning de standaardvorm geworden. Maar dan doen zich ook reeds gevallen voor waarin met enkel *niht* wordt ontkend. Omstreeks 1300 is *ne* vrijwel verdwenen en heeft *niht* het overgrote deel van zijn functie overgenomen. (Lockwood, 1968, 207-208; Paul/Moser/Schroebler, 1975, 403-412).

Het Oudfrans ontkende als regel met alleen *ne* (uit lat. *non*). Versterking kon aangebracht worden met o.a. *pas*, *point*, *mie*, *gote*. In het

middelfrans neemt het gebruik van *pas*, *point*, enz. toe, ook wanneer er van emfase geen sprake is. Deze versterkingen zijn dan nog geenszins verplicht. In de 16de eeuw wordt in het frans als enige onder de romaanse talen (Bourciez, 704), zo'n toevoeging van *pas*, *point* minder vrijblijvend, om in de 17de eeuw tot de vaste gedaante van de ontkenning te worden. Reeds sedert de 18de eeuw kan de ontkenning ook door enkel *pas* of *plus* gedragen worden, zij het dat daarvan weinig of niets in de franse schrijftaal blijkt. (Bourciez, 704). Deze tendens om *ne* achterwege te laten heeft zich sedertdien voortgezet, en in het hedendaagse gesproken frans is de ontkenning met alleen *pas* geenszins uitzonderlijk of onbeschaafd (Ashby, 1976). (Rickard, 1974, 62, 80-81, 102, 106, 114-115, 141, 147; Bourciez, 119-120, 271-272, 704-705; Ashby, 1976).

Het proces heeft zich in het duits enige eeuwen eerder voltrokken dan in het engels²⁸⁾. Wat betreft het frans kan niet voorspeld worden of de parallellie zich ook in de toekomst zal voortzetten; met andere woorden: of het frans een stadium zal bereiken waarin *ne* verdwenen is en *pas* c.s. de ontkenkende funktie geheel overnemen. Zelfs de vraag of dit waarschijnlijk is, is hier niet aan de orde²⁹⁾. Van belang is alleen dat het frans tot dusverre overeenkomst vertoont³⁰⁾. Afgezien van de datering van het proces en van de etymologisch andere herkomst van *pas* (uit *passus*, 'stap') verliep, c.q. verloopt het in het engels, duits, nederlands en ook frans in grote lijnen eender: *ne* > *ne* ... *niet/pas* > *niet/pas*. Dat betekent ondermeer, dat een verklaring voor dit proces in het nederlands in harmonie moet zijn met die voor het engels, duits en frans.

Wat de skandinavische talen betreft, kan opgemerkt worden dat

- 28) Omtrent negatie in het IE., zie Hirt, 1937, 69-80.
- 29) Wel valt te bedenken, dat tijdsverschil kan maken dat gelijke tendensen, stuitend op inmiddels gedeeltelijk andere omstandigheden, leiden kunnen tot verschillende gevolgen.
- 30) De kwestie van de tweeledige ontkenning is zeker niet het enige punt waarop het frans meer dan andere romaanse talen zich aansluit bij het engels, duits en nederlands. Bv. inzake het verplicht gebruik van het niet-emfatische pronomen als subjekt wanneer niet een naamwoord of naamwoordsgroep onderwerp is; dat is niet zo in het latijn, spaans, portugees en italiaans. Zie ook Bynon, 1977, 249).

ook daar een preverbaal *ne* is vervangen door postverbale ontkenningen: *icke* in het noors en deens, *inte* in het zweeds. *Ne* is er naar verhouding vroeg verdwenen, ± 550-± 800. (Wessen, 1956, 87; Boer 1920, 159-160, 211-212). Juist doordat deze vervanging zo vroeg plaats had, is weinig bekend over de precieze gang van zaken.

Verklaringen

De meeste verklaringen die tot dusverre (voor zover ons bekend) zijn aangevoerd, zijn weliswaar in overeenstemming met bovenstaande eis van harmonie, maar bevredigen niet. Over het algemeen wordt gewezen op de fonetische en semantische verzwakking van *ne*, dat daardoor in aanmerking zou komen voor ondersteuning, op de ‘natuurlijke’ emfase die aan ontkenning eigen zou zijn, bijgevolg gaarne onderstreept met nadrukkelijke versterking, op de omstandigheid dat na toevoeging van *niet* het element *ne* in feite redundant werd, een enkele keer op toenemende onscheidbaarheid van subjekt en Vf, en wat de parallellie betreft ook wel op beïnvloeding door andere talen. Het meeste hiervan ³¹⁾ is zeker juist, maar verklaart te weinig. De toenemende onscheidbaarheid van subjekt en Vf kan maar een gedeeltelijke verklaring zijn. Van fonetisch zwakke elementen kan de functie door andere elementen worden overgenomen, maar dat gebeurt ook dikwijls niet. Het laat trouwens de vraag open hoe die fonetische verzwakking kon worden toegelaten: het functioneel onmisbare geeft dikwijls blijk zich tegen klankwetten te kunnen verzetten.

- 31) Wij hechten weinig geloof aan beïnvloeding als oorzaak van deze parallellie. Zoals bekend beïnvloeden talen elkaar veel gemakkelijker op lexicaal dan op syntactisch gebied. Het laatste is weliswaar niet uitgesloten, maar om zülke invloed aannemelijk te maken, zal men hem grondig moeten documenteren. We mogen hem zeker niet zo maar aannemen. Toch is het mogelijk dat beïnvloeding een rol speelt bij de geografische verspreiding van het verschijnsel: de omstandigheid bv. dat wel het frans maar niet het spaans of italiaans meegaan. ‘For even if one were to admit the existence of a general drift (...), this would not explain why such very specific constructions have come into being in contiguous languages. In fact the two hypotheses (drift en beïnvloeding; vdH & vdW.) are not as mutually exclusive as they might at first appear, for an inbuilt tendency (...) would not exclude the possibility of the innovations having developed in a contact situation.’ (Bynon, 1977, 250).

Dat *ne* ook een semantische verzwakking heeft doorgemaakt, verplaatst eveneens slechts het probleem: hoe kon een zo onmisbaar element als het negatie-partikel zo maar semantisch zwakker worden? Verder: tal van versterkingen (er waren heel schilderachtige onder) zijn weer verdwenen, of door andere vervangen, zonder tot zulke ingrijpende verschuivingen aanleiding te geven. Tenslotte moet van redundantie gezegd worden, dat zij inderdaad dikwijls opgeruimd wordt, maar soms ook niet. In feite zijn met het voorgaande alleen omstandigheden aangeduid waaronder de veranderingen plaats vonden, de weg waarlangs, en misschien begunstigende factoren.

Algemener veranderingen van veel ie.-talen

Dat zich bij vele IE.-talen opmerkelijk parallele ontwikkelingen voordoen, na hun historisch uiteengaan, tot op heden toe, is geen nieuws. Zij zijn of waren onderhevig aan hetzelfde complex van veranderingen, zij het dat dit zich in de ene taal duidelijker manifesteert dan in de andere, dat het hier sneller daar trager verloopt, bij deze eerder inzet dan bij gene, en bij alle medebepaald wordt door taalspecifieke omstandigheden en ontwikkelingen. Wij doelen hier op deflexie, ontwikkeling van een systeem van perifrastische werkwoordstijden, toenemend gebruik van voorzetsels, vaster worden van de woordvolgorde, enz.. Sedert Sapir's *Language* (1921) spreken we in dit verband wel van 'drift': veranderingen die zich over vele generaties taalgebruikers uitstrekken en die, zonder dat dat als gevolg van beïnvloeding verklaarbaar is (vgl. echter noot 31), parallellen hebben in historisch verwante talen. Overigens is met de term 'drift' de verklaring ervan natuurlijk niet veel dichterbij gekomen. Recent moest nog geconstateerd worden (nadat drift was toegeschreven aan een zekere 'metacondition'): 'I have no idea why this metacondition exists' en 'It is also not clear what sort of thing this metacondition is'. (Lakoff, 1972, 179) (Vgl. echter ook: Vennemann, 1975).

Er is de laatste jaren een hernieuwde belangstelling voor drift-verschijnselen. Nieuw onderzoek op dit gebied wordt gestimuleerd door vruchtbare ontwikkelingen bij de taaltypologie. Zij heeft samenhang aan het licht gebracht tussen enerzijds de volgorde van subjekt (S),

objekt (O) en verbum finitum (V), en anderzijds de volgorde van elementen in andere syntaktische verbanden, bv. de plaats van relatieve bijzinnen, bezittelijk voornaamwoorden en adjektieven t.o.v. het zelfstandig naamwoord waar zij bij horen. Ook blijkt het voorkomen van een naamvallensysteem veelal samen te gaan met SOV-structuren. (Bynon, 1977, 263-266; Lehmann, 1973b, 55-58; beiden geven verdere literatuur). Er bestaat thans een zekere eenstemmigheid dat de IE.-talen bij het begin der schriftelijke overlevering doende waren te veranderen van SOV- naar SVO-talen^{32) 33)}. Deze theorie vormt een heel bruikbaar raamwerk voor de bestudering van drift-verschijnselen.

En > en ... niet > niet in wijder perspectief

Het lijkt ons niet onaannemelijk, dat de overgang *en > en ... niet > niet* onderdeel is van dit complex van veranderingen. Het is namelijk geen vervanging zonder meer: *en* heeft syntactisch andere eigenschappen dan *niet* (*not*, *nicht*). *En/ne* staat steeds direkt voor het Vf, *niet* staat achter het Vf, direkt erachter of verderop, behalve in de bijzin met achter-Vf waar het vóór het Vf staat (indien vergezeld van *en* ook daar nog voor). Die grotere flexibiliteit in plaatsing kan *niet* van huis uit meegebracht hebben als onbep. vnw.. Waarschijnlijk typeren we het belangrijkste aspekt van de verandering als volgt: een ontkenning vóór het Vf werd vervangen door een ontkenning ná het Vf. Deze vervanging is dan onderdeel van een veel algemener tendens in allerlei IE.-talen, om OV-verhoudingen te vervangen door VO-verhoudingen³⁴⁾. Het is deze verklaring die ook Vennemann (Venne-

32) De terminologie wordt door sommigen gehanteerd ter karakterisering van verhoudingen in de oppervlakte-structuur, door anderen voor verhoudingen in onderliggende structuren. In dit opstel zullen wij er steeds mee naar oppervlakte-structuurverschijnselen verwijzen.

33) De meningen zijn sterker verdeeld als het gaat om de vraag of IE. een SOV-taal was danwel zich in een fase tussen VSO en SVO bevond. (Vgl. Miller, 1975; Lehmann, 1973a en -b, 1974). Miller en Lehmann stemmen hierin overeen dat zij aannemen dat de SVO-tendens is voorafgegaan door een SOV-stadium. Zie ook Vennemann, 1975.

34) Voor het nederlands is hierop gewezen door Kooij, 1973.

mann, 1974) voor de ontwikkeling en voor de parallelle voorstelt ³⁵⁾. De periode met de tweeledige ontkenning was in dit licht de overgangsfase. Dat het juist via deze overgangsfase verliep, d.i. via een fase met een tweeledige ontkenning, kan samenhangen met de bekende neiging tot versterking van de negatie, hetzij door een negatief woord, hetzij door een ander woord, waarbij soms clusters van ontkenningen optreden die elkaar niet opheffen maar versterken. Het engels, het Duits en het Frans hebben zulke ontkenkende clusters niet minder gekend dan het Nederlands ³⁶⁾. Het begin en einde van de ontwikkeling, de richting ervan, valt natuurlijk niet door deze neiging te verklaren.

Drie verschillende processen

Hiermee lijkt ons, in aansluiting bij Vennemann, de overgang van *en > en ... niet > niet* op aanvaardbare wijze in verband gebracht met een veel algemener verandering, een verandering van taaltype (SOV > SVO). Minder duidelijk is vooralsnog dat de overgang *en ... niet > niet* zich aanvankelijk vooral manifesteert in de door ons gevonden zinstypen ³⁷⁾. Het is niet zo dat het enkele *niet* zich het eerst vertoont in alleen typische VO-structuren ³⁸⁾. In de hoofdzin, de meest typische

- 35) De plaats van het negatie-element wordt ook in de OV/VO-kwestie betrokken door bv. Miller, 1975, 38: 'If the language-type is OV it will normally precede the verb directly'.
- 36) Het is overigens lang niet zeker of deze neiging inderdaad verdwenen is, zoals wel eens gesuggereerd wordt (bv. Strang, 1970, 152). Het zogenaamde verdwijnen der ontkenkende clusters is waarschijnlijk gezichtsbedrog. Wat in feite gebeurt is het ontstaan van een schrijftaal, min of meer verschillend van de gesproken taal; die dan 'nieuwe' schrijftaal bevat minder of geen ontkenkende clusters.
- 37) Ons is geen studie bekend naar de geschiedenis van *en > en ... niet > niet* m.m. in het Engels, Fries en Duits. De huidige situatie in het Frans is onderzocht door o.a. Ashby, 1976 (die ook verdere literatuur voor het Frans vermeldt). Uit zijn onderzoek blijkt dat het achterwege blijven van *ne* afhankelijk is van allerlei variabelen: fonetische, lexicale, syntactische en sociolinguïstische. Dit is interessant voor de vraag onder welke omstandigheden, en langs welke wegen het proces zich voltrekt, maar er wordt geen verklaring voor het verschijnsel mee gegeven.
- 38) Het is goed er op te wijzen, dat *niet* ter ontkenning van een NC, een PrepC, een adverbium, steeds daaraan voorafgaat, terwijl het ter ontkenning van een Vf (zin, propositie), de bijzin uitgezonderd, steeds ná het Vf komt. Op de even interessante als ingewikkelde kwestie of dit een inconsistente betekenis bij een VO-systeem, danwel of het daarmee juist harmonieert of er geheel los van gezien moet worden, zullen wij niet ingaan. Zie hierover bv. Kooij, 1973, Lehmann, 1972, 1973a, Canale, 1976.

VO-structuur, verschijnt het enkele *niet* vrij laat. Waarschijnlijk doen we er goed aan hier drie processen te onderscheiden. Zij zijn nauw met elkaar verbonden, maar niet identiek. Nummer één is de verschuiving van SOV- naar SVO-structuren: zij behelst allerlei veranderingen in de ordening der elementen. Nummer twee is het vaster worden van de woordvolgorde, d.i. het syntactisch (meer) relevant worden van volgordeverschijnselen: objekt en subjekt bv. worden door hun plaats in de zin als zodanig kenbaar. Nummer drie is het proces waarbij afwijkende woordvolgordes als geheel (het gaat vaak om ingebedde zinnen) een eigen functie en betekenis krijgen, bv. die van voorwaardelijke bijzin met Vf voorop, bijzin in de functie van objekt, subjekt, enz. met de z.g. bijzinsvolgorde.

Zo moeten we voor de geschiedenis van *en* > *en* ... *niet* > *niet* een onderscheid maken tussen de algemene tendens om een preverbale ontkenning te vervangen door een postverbale, en de condities, de omstandigheden en de wijze waaronder, resp. waarop die vervanging zich voltrekt. Zo behoeft het aanvankelijk aanblijven van *en* in de hoofdzin met rechte woordvolgorde geen ondermijning te zijn van de claim dat bij dit alles SOV > SVO aan de gang is: het kan zeer wel zijn oorzaak vinden in de specifieke geschiedenis van onze hoofdzinsvolgorde. Het in de vorige alinea genoemde proces 1 voltrekt zich, maar het hoe en wanneer wordt bepaald door onder andere de processen 2 en 3³⁹⁾.

Het aanvankelijk wegvallen van *en* juist in zinnen met Vf voorop en met inversie, zal hoogstwaarschijnlijk te maken hebben met het vaster worden van de woordvolgorde. In deze structuren is als het ware geen plaats meer voor *en*: het Vf komt op de absoluut eerste plaats en de volgorde zinsdeel-Vf wordt ondoordringbaar voor andere

39) Daarnaast zal rekening gehouden moeten worden met bv. fonetische of fonologische, lexicale en sociolinguïstische factoren. Zie bv. Ashby, 1976 over de situatie in het hedendaagse frans.

elementen. Voor de bijzin met achter-Vf lijkt zoiets niet te kunnen gelden. Wel wordt ook daar de woordvolgorde steeds vaster, maar het is minder duidelijk waarom er voor *en* geen plaats meer zou zijn. Het moet verwonderlijk heten, dat juist de OV-volgorde bij uitstek, reeds zo vroeg wegval van *en* vertoont. Ter verklaring hiervan zullen wij iets nader in moeten gaan op de geschiedenis van de bijzinsvolgorde.

De bijzin

In de eerste plaats moet herinnerd worden aan de omstandigheid dat het enkele *niet* in bijzin wel in de 13de/14de-eeuwse teksten werd aangetroffen, maar vrijwel niet in 15de/16de-eeuwse teksten. Het is alsof de bijzin, aanvankelijk ook van de partij, na verloop van tijd afhaakt. Pas wanneer (in de 17de eeuw) *en* over de hele linie wijkt, verdwijnt het ook weer uit de bijzin, zij het daar het laatst.

In de tweede plaats valt te wijzen op het feit dat de mod.ndl. bijzin bepaald niet het toppunt van SOV-ordering is. Vgl.

... *dass Karl es fragen dürfen soll.*

... *dat Karel het moet mogen vragen.* (Kooij, 1973, 22-26).

De mnl. bijzin was nog minder SOV-achtig van aard: de rode volgorde (*heeft gedaan, mag komen*) was er minstens zo frequent als de groene (*gedaan heeft, komen mag*); dat veranderde pas tegen de 16de eeuw (Weijnen, 1971, 16-17); ook kon in de mnl. bijzin het objekt, en andere zinsdelen die dat nu niet meer kunnen, nog wel na het Vf komen. Wij hebben derhalve de indruk dat de bijzin, eenmaal uitverkoren als bijzondere volgorde om een eigen functie te vervullen, gaandeweg zijn SOV-karakter ‘ging cultiveren’, zich meer en meer ‘in zijn rol ging inleven’. Juist aan deze voortzetting (?) van een op zichzelf oude tendens, voortzetting tot verder dan voorheen het geval was, is o.i. toe te schrijven dat de nederlandse (en de duitse) bijzin notoire behoedster werd van antiquiteiten (zie bv. de geschiedenis van de conjunctivus). In dit verband is bijzonder interessant wat Lehmann (Lehmann, 1971) voor het Duits meent te kunnen aantonen: namelijk dat de verschijning van de vaste bijzinsvolgorde, in de 16de eeuw, daar gepaard ging met de introductie van enige nieuwe SOV-

verschijnselen (bv. postposities als *entlang* en *gemäss*). De veronderstelling van Kooij (Kooij, 1973, 24), dat de volgorde participium - hulpwerkwoord een ouder OV-stadium vertegenwoordigt, is dan weliswaar niet geheel onjuist, maar zij moet gemodificeerd worden. Ofschoon gemarkeerde, bijzondere woordvolgordes inderdaad dikwijls idiomatisch geworden, versteende relicten van een vroegere structuur zijn, en ofschoon de bijzinsvolgorde inderdaad een min of meer duidelijke OV-ordening vertoont, en OV-ordening ging in de geschiedenis van talen als de onze aan VO-ordening vooraf, is toch de mod.ndl. bijzin hoogstwaarschijnlijk niet eenvoudigweg een voortzetting van oude OV-structuren. Het OV-karakter was de mnl. bijzin minder eigen dan de mod.ndl. bijzin. De tendens tot OV-ordening moge oud zijn, zij heeft toen de bijzin bijzin werd, daar nieuwe impulsen gekregen. Deze neiging tot OV-ordening in de 15de/16de eeuw kan verklaren waarom eliminatie van *en*, eerst op gang gekomen, toch weer ongedaan gemaakt wordt, d.i. waarom de bijzin afhaakt. Onverklaard blijft hiermee waarom oudere bijzinnen soms wèl het wegvallen van *en* vertonen. Om dat te verklaren stellen wij nu een hypothese op omtrent de herkomst van de bijzinsvolgorde ⁴⁰. Deze hypothese kan bovendien een antwoord geven op enige andere vragen die met dit alles verbonden zijn.

Herkomst van de bijzinsvolgorde

Waarschijnlijk is de herkomst van de bijzinsvolgorde tweeledig. Enerzijds kan hij teruggaan op oude OV-verhoudingen, welke dan sedert de 15de/16de eeuw sterker ontwikkeld zijn. Echter juist omdat het OV-karakter aanvankelijk verre van duidelijk is, zal ook aan een andere bron van herkomst gedacht moeten worden. Wij veronderstellen nu, dat de oorsprong van de bijzinsvolgorde samenhangt met inversie.

40) Wij zijn ons er van bewust, dat de nu volgende hypothese voorlopig alleen aantrekkelijk is omdat zij veel kan verklaren. Nader onderzoek van het oudengels, het oudhoogduits, maar ook van het middelnederlands, enz., is geboden.

Samenhang met inversie lijkt ons aannemelijk wegens de herkomst van vele inleiders van bijzinnen: betr.vnw. <aanw.vnw./vrag.vnw., vgw.<bijw.. In wat later bijzinnen werden, was dan in de prehistorie van het nederlands dikwijls een inversie-verhouding aanwezig. Inversie/geen inversie waren daar, zowel als elders, bv. in de hoofdzin, vrije varianten (a en b). Toen inversie verplicht werd, dat is toen het verb-second-karakter van zinnen zich in het nederlands en Duits ging manifesteren, was die vrije variatie niet meer mogelijk. Of het subjezt moest steeds na het Vf komen (c), of het inleidende aanw.vnw. (vrag.vnw.) en bijw. (voorzover het objekt, resp. bepaling was) moesten gaan funktionieren als resp. betr.vnw. en vgw. (d). Zoals bekend, heeft zich de laatstgenoemde ontwikkeling voorgedaan. Daarmee behoefde het subjezt niet meer na het Vf te komen, zelfs mocht

a) aanw. vnw./bw. - Vf - S	}	→	of: c) aanw. vnw./bw. - Vf - S
b) aanw. vnw./bw. - S - Vf	}	→	of: d) betr. vnw./vgw. - S - Vf

dat niet meer: op straffe van misinterpretatie van het vgw. als bijw., het betr.vnw. als aanw.vnw.. Waar het subjezt dus voorheen ook wel achter het Vf stond, moest het voortaan steeds ervóór. Wat in aanzet een naar-voren-halen van het subjezt was, kon gemakkelijk ervaren worden als een naar-achter-en-verplaatsen van het Vf. Welnu, deze herinterpretatie van wat er gebeurde, is een plausibele kristallisatiekern die alles in gang zette. Niet meer de afwezigheid van verwachte inversie werd ervaren als bijzinskenmerk, maar achterplaatsing van het Vf. Na deze omslag is de rest een verder voortzetten van de aanzet: het Vf schoof steeds verder naar achteren, d.i. steeds meer kon, en op den duur moest, in de bijzin vóór het Vf staan. Als dit alles juist is, dan kan men zich zelfs afvragen of de bijzin inderdaad wel een continue afstammeling is van oude OV-structuren. Mogelijk viel echter op den duur deze teniet-gedane inversie samen met structuren waarin vanouds het Vf achteraan stond.

Dat in de mnl. bijzin aanvankelijk *en* soms ontbreekt, schrijven wij toe aan de verwantschap van de bijzin met de inversie. Er is dan een fase in de geschiedenis geweest waarin voor de intuïtie van de taal-

gebruiker inversie en ‘bijzinsvolgorde’ (d.i. aanvankelijk: afwezigheid van verwachte inversie) nauw verwante structuren waren. Dat is vervolgens gaandeweg anders geworden; op den duur werd die relatie niet meer ervaren. Dit, gevoegd bij de in beweging gezette OV-tendens, maakt dat later *en* (als typische OV-ontkenner) in de bijzin niet meer achterwege blijft.

Enige verschijnselen uit de geschiedenis van het engels en het Duits zijn binnen deze veronderstelling omtrent de herkomst van de bijzinsvolgorde heel goed te verantwoorden. Het ontbreken van een bijzinsvolgorde met achter-Vf in het engels lijkt ons samen te hangen met de omstandigheden dat het engels meestal niet die stringente inversie-verplichting heeft van het Nederlands en het Duits. Het Oudengels en Middelenengels kenden weliswaar wél zoiets als een bijzinsvolgorde met Vf achteraan, en de mogelijkheden tot inversie waren toen ruimer, maar zij hebben nooit het straffe karakter bereikt van hun verwanten in het Nederlands en het Duits. Een en ander is in de loop der eeuwen meer met het Nederlands en Duits gaan verschillen. (Closs Traugott, 1972, *passim*).

De vraag blijft, waarom het engels een veel beperkter inversie-verplichting heeft dan het Duits en het Nederlands. Hiervoor kunnen we wijzen op de omstandigheid dat het proces van deflexie in het engels, zoals bekend, eerder plaats had en verder is dan in het Duits en Nederlands, er naar verhouding voorop loopt. Toen het z.g. verb-second karakter zich manifesteerde, kon in het engels inversie zo veel minder vaste voet aan de grond krijgen. In het Duits en Nederlands waren bv. object en indirect object nog voldoende formeel gekenmerkt om zonder gevaar voor misverstand als eerste zinsdeel op te treden.

De tijdsverschillen in het proces van deflexie brachten scheiding tussen enerzijds engels, anderzijds Nederlands en Duits: resp. inversie als marginaal patroon en als belangrijk structuurgegeven. Dit verschil leidde er op zijn beurt toe, dat er resp. geen/wel bijzinsvolgorde met achter-Vf ontstond.

En tenslotte verklaart dit laatste weer, waarom in het Duits de overgang van *ne* naar *niet* zoveel eerder plaatsvond dan in het engels. Op het eerste gezicht kon dit raadselachtig lijken, daar het Duits in-

zake drift-verschijnselen doorgaans achterloopt bij het engels. Het kan heel goed zijn verklaring vinden in de inversie en bijzinsvolgorde in het Duits.

De meest gangbare, maar ook wel eerder aangevochten, verklaring voor de herkomst van de bijzinsvolgorde, althans voor de absolute achteropplaatsing van het Vf in de Duitse bijzin (o.a. bij O. Behaghel, *Deutsche Syntax* Heidelberg, 1923-1932, deel IV, 20-22; zo ook bij Lockwood, 1968, 268) is dat zij wordt toegeschreven aan humanistische imitatie van veronderstelde Latijnse patronen. Behalve dat zij minder verklaart dan de hierboven ontwikkelde hypothese, zijn er ook op zichzelf bedenkingen tegen aan te voeren. In de eerste plaats lijkt de invloed van weinigen overschat. Dat humanisten een bestaand procédé cultiveerden is eerder waarschijnlijk dan dat zij, met blijkbaar succes, een nieuw zouden hebben geïntroduceerd. In de tweede plaats is bij zinsvolgorde, hoe rudimentair misschien, hoe moeilijk soms als zodanig te onderkennen, bepaald eeuwen ouder. Al zijn er in de eeuwen daarvoor vele zinnen niet zonder willekeur te bestempelen als bijzin, er zijn er dan ook waarin het bijzinskarakter wel duidelijk is. De 16de eeuw moge een stroomversnelling zijn geweest (vgl. ook Bever & Langendoen, 1972, 85), zij was hoogstwaarschijnlijk niet de eeuw van de geboorte van de bijzin (zoals ook Lehmann, 1971 schijnt te suggereren). De sociale en culturele omstandigheden kunnen overigens wel een rol gespeeld hebben bij het inderdaad vooral sedert de 16de eeuw sterk toegenomen gebruik van onderschikking ⁴¹⁾.

41) Evenmin kunnen wij instemmen met hetgeen Vennemann (Vennemann, 1975, 291-292) naar voren brengt (overigens zonder dit expliciet op het Duits of Nederlands toe te passen): 'As the main clause develops toward VX under the pressure of the natural serialization principle, the subordinate clause may retain the XV pattern because the forces at work in the main clause are not equally strong in the subordinate clause, there being less subordination in subordinate clauses than in main clauses;'. Om verschillende redenen achten wij dit voor het Nederlands en Duits niet bruikbaar. In de eerste plaats begrijpen wij de argumentatie niet: 'there being less...'. In de tweede plaats was de feitelijke ontwikkeling anders. In onze visie is dus niet de tendens tot VO-ordering in de bijzin zwakker, maar er is in de bijzin een tot op zekere hoogte tegengestelde tendens werkzaam.

Conclusie

Concluderend formuleren wij als volgt. Het proces van *en* via *en ... niet* naar *niet* kan, zoals door Vennemann reeds voorgesteld, ondergebracht worden bij die veel algemenere tendens in vele IE.-talen om OV-structuren te vervangen door VO-structuren. Het essentiële van *en* naar *niet* is dan gelegen in de vervanging van een preverbale door een postverbale ontkenning. Voor de verklaring van de manier waarop deze vervanging zich voltrekt, moet tevens rekening gehouden worden met het wel verwante maar niet identieke proces van vaster worden der woordvolgorde. Het feit dat het enkele *niet* in het mnl. zich aanvankelijk (13de/14de eeuw) alleen vertoont in zinnen met Vf voorop, inversie of bijzinsvolgorde, vloeit voort uit die vastere woordvolgorde. Voor de eerste twee moge dat direkt duidelijk zijn, voor de bijzinsvolgorde ligt de kwestie ingewikkelder. Wij nemen aan, dat de bijzinsvolgorde, althans ten dele, ontsproten is aan een omgekeerde, tenietgedane inversie. Later, in de 15de/16de eeuw, bestaat deze relatie met de inversie er voor de taalgebruiker niet meer, en wordt in de bijzin de OV-ordening verder voortgezet. Zodoende vertoont de bijzin in het 15de- en 16de-eeuwse nederlands zo goed als geen wegval van *en*, en blijkt hij in de 17de eeuw en later *en* zelfs het langst vast te houden ⁴²⁾.

19 september 1978

J.M. VAN DER HORST
M.J. VAN DER WAL

Bijlage

Het materiaal met vermelding van afkortingen voorzover deze in de tekst gebruikt zijn:

Beatrijs, ed. F. Lulofs, Culemborg 1975⁴ - Beatr. - vs. 1-750.

De reis van sente Brandane, ed. H.P.A. Oskamp, Zutphen 1971 - Brand. - vs. 1-750.

42) Pas na de afronding van dit artikel kwam ons onder ogen de studie van Marinel Gerritsen, 'De opkomst van SOV patronen in het nederlands in verband met woordvolgordeveranderingen in de germaanse talen', in *Aspekten van woordvolgorde in het nederlands* onder redactie van J.G. Kooij, Leiden 1978, blz. 3-39. Veel daarin lijkt ons in harmonie met wat wij naar voren brengen. Echter noch het overeenkomstige, noch de (niet minder essentiële) verschillen geven ons aanleiding ons artikel te veranderen.

- Jan (van) Boendale, *Der leken spiegel*, ed. M. de Vries, Leiden 1845 - Lsp. - boek 2, p. 20-74.
- Dirc van Delf, *Tafel van den kersten ghelove*, ed. L.M. Fr. Daniëls, Antwerpen/Nijmegen-Utrecht 1938 - v.D. - dl. IIIA, Kap. V, p. 51-69.
- Ferguut*, ed. E. Rombauts e.a., Culemborg 1976 - Ferg. - vs. 579-852 en 4000-5604.
- Floris ende Blancefloer*, ed. J.J. Mak, Zwolle 1960 - F & Bl. - vs. 1-750.
- Gloriant*, ed. G. Stellinga, Culemborg 1976 - Glor. - vs. 1-750.
- Karel ende Elegast*, ed. G. Stellinga, Zutphen 1977² - K & E - geheel.
- Lanceloet en het hert met de witte voet*, ed. M. Draak, Culemborg 1970⁴ - Lanc. & - vs. 1-750.
- Vanden levene ons heren*, ed. W.H. Beuken, Zwolle 1968 - LoH - vs. 1-750.
- J. v. Maerlant, *Der naturen bloeme*, boek I, De mens, ed. VL/VU, Amsterdam 1977 - Nat. Bl. - geheel.
- Mariken van Nieumeghen*, ed. W.H. Beuken, Zutphen 1972³ - Mar. - vs. 1-750.
- C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandse Marialegenden*, Leiden z.j. - Marial. - dl. 1, p. 118-156 en dl. 2, p. 1-18.
- Beatrijs van Nazareth, *Van seuen manieren van heileger minnen*, ed. H.W.J. Vekeman e.a., Zutphen 1970 - B. v. N. - geheel.
- Van den vos Reinaerde*, ed. D.C. Tinbergen/L.M. van Dis, Groningen 1966¹⁸ - Rein. - geheel.
- Roelantslied*, in: G. Kalff, *Middelnederlandsche epische fragmenten*, 1886 (reprint Arnhem 1968) - Roel. - vs. 1-750.
- De fragmenten van de Tweede Rose*, ed. K. Heeroma, Zwolle 1958 - Tweede Rose - geheel.
- Torec*, ed. M. & J. Hogenhout, Abcoude 1978 - Tor. - geheel.
- Twee uit het latijn vertaalde middelnederlandse novellen*, ed. R. Pennink, Zwolle 1965 - Twee Nov. - geheel.
- Van Veldeke, *Sint Servaeslegende*, ed. G.A. van Es, Culemborg 1976² - Serv. - vs. 1-2000.
- De borchgravinne van Vergi*, ed. R. Jansen-Sieben, Gent 1970 - Vergi - vs. 1-1128.
- Willem van Hildegarsberch, *Gedichten*, in: E. Verwijs & C.C. de Bruin, *Bloemlezing mnl. dichtkunst*, deel III p. 86-108 - v. Hild. -
- Dirc Potter, *Der minnen loep*, idem, p. 166-184 - Potter -
- Melis Stoke, *Rijmkroniek*, idem, p. 109-118 - Stoke -
- A.C. Bouman, *Middelnederlandse bloemlezing*, Zutphen 194⁸² - B - geheel.
- Philips Marnix van St. Aldegonde, *Den byencorf der H. Roomsche kercke*, ed. W.A. Ornee & L. Strengholt, Zutphen 1974, p. 39-68.
- Nicolaes Biestkens, *Klucht van Claas Kloet*, ed. G.R.W. Dibbets, Zutphen z.j. - Biestkens - geheel.
- Journal ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe van de oost-indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn*, ed. M.C.A. van der Heyden, SNL 11, Utrecht/Antwerpen 1971, geheel.
- G.A. Bredero's *Kluchten*, ed. C. Kruyskamp, Zutphen 1975² - Breero - vs. 1-500.

- J. de Brune, *Bancket-Werck van goede gedachten*, bloeml. door P.J. Meertens - geheel.
- Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht*, z.p., 1569 - Br. Corn. - f. 16 r. - f. 28 r.
- D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. B. Bekker, Leiden 1942 - Coornh. - p. 175-195.
- Jan van Hout, *Loterijspel*, ed. M.C.A. van der Heyden, SNL 12, Utrecht/Antwerpen 1972, vs. 1-500.
- J.B. Houwaert, *De vier wterste*, ed. F. v. Vinckenroye, Gent 1965 - Houw. - vs. 1000-1500.
- Carel van Mander, *Het Schilder-Boeck*, Haerlem 1604 - v. Ma. - f. 220 v.- 225 v.
- Dagboek van gebeurtenissen, opgetekend door Christiaan Munters 1529-1545*, ed. J. Grauwels, Assen 1972, p. 1-30.
- Jan van der Noot, *Het Bosken en het Theatre*, ed. W.A.P. Smit, Amsterdam/Antwerpen 1953 - v. d. Noot - p. 190-192; 233-250; 301-310.
- Guilliam Ogier, *De gramschap*, ed. A.A. Keersmaekers, Antwerpen 1955 - Ogier - vs. 1-500.
- P.A. Poirters, *Het masker van de wereldt afgetrocken*, ed. J. Salsmans, Oisterwijk 1935 - Poirters - p. I-XV; 12-17; 289-298.
- Spel van sinne van Brussel*, in: *Spelen van sinne*, Antwerpen 1562 - Sp.Bru. - geheel.
- Spel van sinne door de Leidse rederijderskamer De witte acoleyen vertoond te Rotterdam in 1561*, Publikaties vakgroep Nederlands, Leiden 1975 - Sp. Leid. - geheel.
- Simon Stevin, *Het burgherlick leven*, ed. Stichting onze oude letteren, Amsterdam 1939 - Stevin - p. 25-45.
- Mattheus Gansneb Tengnagel, *Alle werken*, ed. J.J. Oversteegen, Amsterdam 1969 - Teng. - p. 393-413.
- Ulenspiegel*, ed. W. Krogmann, Drucke des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, nr. XI, Neumünster, z.j. [1952], - Uilensp. - p. 1-30.
- J. van den Vondel, *Aenleidinge ter nederduitsche dichtkunste*, in: Weijnen, z.j., 235-241.
- Nieuwnederlands uit de zestiende en zeventiende eeuw*, uitgeg. door L. Koelmans, Groningen 1972 - geheel.

Literatuur waarnaar verwezen wordt:

- Ashby, W.J., 1976, 'The loss of the negative morpheme, *ne*, in Parisian French', in: *Lingua* 39, 119-137.
- Berg, B. van den, 1971, *Inleiding tot de middelnederlandse syntaxis*, Groningen.
- Bever, T.G. & D.T. Langendoen, 1972, 'The interaction of speech perception and grammatical structure in the evolution of language', in: *Linguistic change and generative theory*, ed. R.P. Stockwell & R.K.S. Macaulay, 32-95-.
- Boer, R.C., 1920, *Oudnoorsch handboek*, Haarlem.
- Bourciez, E., z.j., *Éléments de linguistique romane*, Paris.

- Bynon, Th., 1977, *Historical linguistics*, Cambridge etc.
- Canale, M., 1976, 'Implicational hierarchies of word order relationships', in: *Current progress in historical linguistics. Proceedings of the second ICHL*, Amsterdam, 39-69.
- Closs Traugott, E., 1972, *A history of English syntax. A transformational approach to the history of english sentence-structure*, New York etc.
- Damsteegt, B.C., 1973, 'Verkenning van 17de-eeuws nederlands', in: *Album Willem Pée*, Tongeren, 71-78.
- Es, G.A. van, 1949, 'Oorsprong en functie van het voegwoord *al*', in: *It Beaken* 11, 105-117.
- Fokkema, K., 1967, *Beknopte friese spraakkunst*, 2e dr., z.p.
- Greenberg, J.H., 1966, 'Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements', in: *Universals of language* (2nd ed.), ed. J.H. Greenberg, Cambridge Mass., 73-113.
- Hirt, H., 1937, *Indogermanische Grammatik*, T. VII, Syntax II, *Die Lehre vom einfachen und zusammengesetzten Satz*, Heidelberg.
- Koelmans, L., 1967, 'Over de verbreiding van het ontkennende *en*', in: *Ntg.* 60, 12-18.
- Koelmans, L., 1972, *Nieuwnederlands uit de zestiende en zeventiende eeuw*, Groningen.
- Koelmans, L., 1975, 'Zeventiende-eeuws en modern nederlands: overeenstemming en verschil in de syntaxis', in: *Ntg.* 68, 125-131.
- Kooij, J.G., 1973, *Is Nederlands een SOV taal?* Amsterdam.
- Lakoff, R., 1972, 'Another look at drift', in: *Linguistic change and generative theory*, ed. R.P. Stockwell & R.K.S. Macaulay, 172-198.
- Lehmann, W.P., 1971, 'On the rise of SOV patterns in New High German', in: *Grammatik Kybernetik Kommunikation* (Festschrift Alfred Hoppe), ed. K.G. Schweisthal, Bonn, 19-24.
- Lehmann, W.P., 1972, 'Converging theories in linguistics', in: *Language* 48, 266-275.
- Lehmann, W.P., 1973^a, 'A structural principle of language and its implications', in: *Language* 49, 47-66.
- Lehmann, W.P., 1973^b, *Historical linguistics. An introduction*, 2nd ed., New York etc.
- Lehmann, W.P., 1974, *Proto-Indo-European Syntax*, Austin.
- Lockwood, W.B., 1968, *Historical german syntax*, Oxford.
- Miller, D.G., 1975, 'Indo-European: VSO, SOV, SVO or all three?', in: *Lingua* 37, 31-52.
- Paul H., H. Moser & I. Schröbler, 1975, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, 21 dr., Tübingen.
- Rickard, P., 1974, *A history of the french language*, London.
- Stoett, F.A., 1923, *Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis*, 3e dr., 's-Gravenhage.
- Strang, B.M.H., 1970, *A history of English*, London.
- Vanacker, V.F., 1963, *Syntaxis van gesproken taal te Aalst en in het land van Aalst in de XVde, XVIde en XVIIde eeuw*.

- Vennemann, Th., 1974, 'Topics, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX', in: *Proceedings of the first ICHL*, 339-376.
- Vennemann, Th., 1975, 'An explanation of drift', in *Word order and word order change*, ed. Ch. N. Li, Austin/London, 269-305.
- Vooy's, C.G.N. de, 1963, *Nederlandse spraakkunst*, 6e dr., Groningen.
- Wessen, E., 1956. *Svensk språkhistoria III: Grundlinjer till en historisk syntax*, Stockholm.
- Weijnen, A.A., 1971, *Schets van de geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, Assen.
- Weijnen, A., z.j., *Zeventiende-eeuwse taal*, Zutphen.